

זכרון לראשונים

עודד עיר-שי

אפרים אלימלך אורבך

תרע"ב-תשנ"א

פרופ' אפרים אלימלך אורבך היה מגדולי החוקרים והמלומדים במדעי היהדות על ענפיהם השונים בשני הדורות האחרונים. בעיוניו הענפים המשתרעים על פני עשורים רבים לא הניח כמעט שום תחום ממדעי היהדות שלא דן בו: ענייני לשון ופיוט, לצד ההדרת חיבורים מדרשיים וימי-ביניים, עיונים בתולדות היהודים וספרותם למן ימי הבית השני ועד לעת החדשה, ומעל לכל חקר תולדות ההלכה למן זו הקדומה ועד לימינו, ועיון מסועף בעולם המחשבה המורכב של חכמי התלמוד והאגדה, לצד הערכות יסודיות של תולדות המחקר ובמיוחד זה של "חכמת ישראל". אורבך לא הניח ידו גם ממעורבות ניכרת בענייני הציבור ותרבותו, בין אם בדיון בשאלות של חינוך וציונות ובין אם בחיווי דעה על בעיות השעה.

אפרים אלימלך אורבך נולד בשנת 1912 בעיירה וולוצלבק שבפולין למשפחה חסידית, ובבית זה ינק במשולב את המורשת החסידית

אפרים אלימלך אורבך

והחינוך המסורתי כשהם טבולים ברוח הציונות המתחדשת. עד לכניסתו לגימנסיה היהודית שבעירו בגיל ארבע-עשרה, למד אך ורק ש"ס ופוסקים. בשנות לימודיו בגימנסיה, בה הצטיין, ספג את השכלתו הכללית שכללה היסטוריה, ספרות ולשונות קלאסיות ומודרניות. עם זאת, גם כל אותה עת לא משה רגלו מבית המדרש. בשנת 1930 עבר אורבך לשלב הבא והמכריע בחינוכו ובהשתלמותו המדעית והאינטלקטואלית כשהחל ללמוד בבית המדרש לרבנים בברסלאו. שנות לימודיו בבית מדרש נודע ומשפיע זה היו 1930-1938. הגם שמוסד זה כבר היה שרוי בשקיעה, רוחו וזיכרון העבר המפואר שלו, תחת חסותם של גדולי הפילולוגים וחוקרי התלמוד יעקב ברנאיי וישראל לוי, עדיין פיעמה בו, ובחסותם של "שיירי הכנסת הגדולה" מיכאל גוטמן ויצחק היינמן חוקר האגדה הדגול, כמו גם הבלשן השמי הנודע קרל ברוקלמן, ינק אורבך את תורתו. בהמלצת גוטמן יצא אורבך ללימודי דוקטוראט ברומא אצל פרופ' משה דוד קאסוטו ובהדרכתו כתב את הדיסרטציה שלו על ספרות הפולמוס היהודי-נוצרי בימי הביניים. נושא הפולמוס והיצירה היהודית בימי הביניים עתידים היו להעסיק את אורבך במחקריו עוד שנים רבות. אורבך שב מרומא לברסלאו ולימד בבית המדרש לרבנים כשלוש שנים (1935-1938), למעשה עד לעלייתו לארץ ישראל. בארץ ישראל ראה אורבך את תמצית המיזוג המפרה של התרבות המתחדשת ואת משאת נפשו המדעית והאינטלקטואלית, ואליה עלה בראשית שנת תרצ"ט, בסמוך ל"ליל הבדולח", ועד מהרה התערה בה והשתלב "בכנסת חכמיה" היושבים בירושלים. תוך זמן קצר למן עלייתו פרצה מלחמת העולם השנייה ועימה באה שואת יהודי אירופה. אורבך התגייס, כדרכו בלהט, לפעולה חינוכית, ציבורית וצבאית, כשהוא משמש כרב צבאי בצבא הבריטי (1942-1944): רשמיו משרותו באותה מלחמה ראו אור לאחרונה), ולאחר מכן נטל גם חלק במאבק לעצמאותה של מדינת ישראל. בשנים שלאחר מלחמת השחרור שמש כמנהלו של בית הספר התיכון הדתי "מעלה" בירושלים, ובשנת 1953 הצטרף לסגל המרצים באוניברסיטה העברית כמרצה בכיר לתלמוד ותולדות ההלכה, ושם קבע את ביתו עד לפרישתו לגמלאות. אף לאחר פרישתו המשיך ללמד בחוג לתלמוד

זכרון לראשונים

ולהנחות את תלמידיו. כלפי אלו, בני הדורות הבאים, נהג בסמכותיות ובקפדנות שהיו מהולים בנועם ובאבהיות. התעניינותו בתלמידיו ובעולמם חרגו מנימוס גרידא והכילו אמפתיה ומעורבות של ממש. תכונות אנושיות אלו הן שהנחוהו גם בפעילותו המוסרית-הציבורית. אישיותו המוסרית והסמכותית ויצירתו המדעית הנרחבת קנו לו עד מהרה, זמן לא רב לאחר השתקעותו בירושלים, שם ובמשך השנים הפך לאחד מדבריו הראשיים של מחקר מדעי היהדות בארץ ובעולם. בשל אלו ובשל עשייתו הציבורית המדעית היה אורבך לחבר במוסדות אקדמיים מובילים כאקדמיה ללשון העברית, והאקדמיה הלאומית למדעים שנמנה על מקימיה, ובשנים 1980-1986 אף כהן כנשיאה. במקביל שמש במשך שנים רבות כנשיא האיגוד העולמי למדעי היהדות. בכל אותן שנים היה אורבך מעורב במלאכת העריכה והפרסום של מחקרים בתחום מדעי היהדות, אם כמזכיר ויושב ראש האגודה החשובה "מקיצי נרדמים" שעסקה בין השאר בגאולתם ופרסומם של חיבורים נעלמים, ואם כעורכו של כתב העת החשוב במדעי היהדות "תרביץ", כמו גם כעורך הראשי בתחום מדעי היהדות במסגרת המפעל הגדול של "האנציקלופדיה העברית". אורבך זכה בפרסי הוקרה רבים, בהם פרס ישראל בתחום מדעי היהדות, הרוח והחברה לשנת 1956, בפרס רוטשילד, ביאליק ובפרסים אחרים, ובתארים לשם כבוד של מוסדות אוניברסיטאיים בארץ ומחוצה לה. אפרים אלימלך אורבך נודע לא רק כחוקר פורה ומזהיר וכדמות מרכזית בעשייה המדעית בארץ, אלא גם כדמות ציבורית מוסרית מן המעלה הראשונה. מתינותו הפוליטית ורוחה של יהדות עם דרך ארץ עליה התחנך הובילוהו למעורבות בענייני השעה. כך יצא כנגד בן גוריון ב"פרשת לבון", והיה בין מייסדיו של וועד ציבורי שקרא לפירוז המזרח התיכון מנשק גרעיני. לצד אלו ייסד ועמד בראש ה"תנועה ליהדות של תורה", שחרטה על דגלה את הפצתה של היהדות בדרכי נועם. בהקשר זה התנגד אורבך לחקיקה דתית ולשחרורם של תלמידי הישיבות מצה"ל. דמותו הציבורית הבולטת ועמדותיו המוסריות-חינוכיות בעניינים ציבוריים ופוליטיים, שזכו להבלטה לא מבוטלת בזכות ראיונות לא מעטים לעיתונות היומית וכתיבתו המסאית בבמות מגוונות, לצד נוכחותו וסמכותו המדעית

אפרים אלימלך אורבך

הנרחבת, הם שניצבו ככל הנראה ברקע העמדתו כמועמד לנשיאות המדינה בשנת 1973.

אפרים אלימלך אורבך נפטר בחודש יולי, 1991, בגיל 79.

תחנות חייו הביוגרפיות שנסקרו לעיל משתקפות יפה בתוכנית העבודה המדעית הענפה שגיבש לעצמו עוד בראשית דרכו ובהוצאתה לפועל. במסגרתה של סקירה מצומצמת זו לא נוכל להציע תמונה כוללת של עשייתו המדעית והפובליציסטית (דיוקנו המדעי של אורבך זכה לעיון יסודי ומעמיק במחקר פרי עטו של הפרופ' יעקב זוסמן, *אפרים אלימלך אורבך: ביו-ביבליוגרפיה מחקרית*, ירושלים תשנ"ג. מרכיבים רבים ממחקר זה משוקעים בסקירה שלפנינו). מפעלו הספרותי הענף כולל עשרות ספרים (בהם גם ליקוטי מאמרים מפרי עטו שנקבצו לאחר מותו) ומאות מאמרים המקיפים את מרבית התחומים של מדעי היהדות. עם זאת, יש בהם כמה מרכיבים מונומנטאליים בהיקפם ובהשפעתם. כתלמיד בית המדרש המסורתי וכחניך האסכולה המשפיעה של "חכמת ישראל", על דגשיה הפילולוגיים וההיסטוריים, ביקש אורבך כבר מראשית דרכו המדעית לצאת לדרך מדעית חדשה במדעי היהדות. תחושות אלו התגברו בו בעקבות עלייתו לארץ, הטרגדיה של יהודי אירופה, ותקומתה של מדינת ישראל והחיים בה, ובמרכזם ניצבה הפיכתם של מדעי היהדות למרכיב מרכזי בגיבושה של התרבות הלאומית המתחדשת (תוך נתינת הדעת לסכנות הרובצות לפתחו של המהלך), והצבתם בהקשר ובזיקה עמוקים למדעי הרוח הכלליים ולמדעי החברה. עם זאת, תבע כי משימה זו תעשה מתוך עמדה מוצקה של ביקורת מדעית צרופה וקונסטרוקטיבית, ביקורת של אמת. להשגת המטרה הנעלה הזו חתר כל העת. מלבד מאמריו הרבים והמגוונים עד למאוד, אשר עסקו בפכים קטנים כגדולים, ביקש אורבך להציע מבט עיוני מעמיק ונרחב על כמה מן התחנות החשובות בתולדות הספרות וההלכה היהודית, שערכן להבנת התמונה ההיסטורית-הספרותית התרבותית של היהדות למן תחילותיה הפורמטיביות ועד למאה העשרים היה רב במיוחד. ספרו המונומנטאלי *בעלי התוספות, תולדותיהם, חיבוריהם ושיטתם*, שראה אור לראשונה בשנת 1955 ולאחר מכן בכמה מהדורות, וזכה להרחבות ועדכונים מחקריים, אף הם פרי עטו של אורבך, אינו

זכרון לראשונים

בבחינת סקירה היסטורית וביוגרפית של מפרשי התלמוד הצרפתים והאשכנזים בימי הביניים, אלא מהלך נועז ומקיף המנסה לעמוד על התופעה הספרותית הייחודית הזו, להציבה בהקשר לתולדות ההלכה ולהשוותה עם מאמצים פרשניים מקבילים בקרב הגלוסאטורים הנוצרים של ימי הביניים. עם כל הביקורת שהושמעה כלפי חיבור ענק זה, הרי לא זזו ממקומם דברי אחד ממבקריו החריפים של אורבך, ההיסטוריון יעקב כץ, שכתב: "שום אסכולה הלכית לא זכתה עד עתה לתיאור מקיף וממצה כזה של אישיה ועינינה" (קריית ספר, לא, תשט"ז, עמ' 9). מפעל חשוב אחר של אורבך בחקר תולדותיה של היצירה הספרותית היהודית בימי הביניים נוגע לפרסום חיבורו הגדול של ר' אברהם בן עזריאל (מחכמי אשכנז במאה הי"ג), *ערוגת הבושם*, ובו ביאור נרחב למאות פיוטים (חלקם בלתי מוכרים) המכיל פרטים רבים על מקורות הפיוטים, ענייני לשון, ומסורות אגדה ומיסטיקה מבתי המדרש האשכנזים. חיבור זה (בן ארבעה כרכים) שעל ההדרתו, ביאורו וכתובתו מבואר עמל אורבך בין תרצ"ט לתשכ"ג, הוא אוצר בלום של ידע על תולדות פרשנות הפיוט האשכנזי-צרפתי על מסורותיו ודרכי התהוותו, והוא מהווה מרכיב נוסף וחשוב ביותר בתמונת היצירה היהודית הענפה בימי הביניים.

כבן דורו המבוגר ממנו, ההיסטוריון הנודע יצחק בער, עשה גם אורבך את דרכו המחקרית ממחקר ימי הביניים לחקרה של העת העתיקה, אף כי עוד בראשית דרכו המדעית כבר הרהר בצורך המרכזי לעסוק בעולמם של חכמים, שכן בחכמי ימי הביניים ראה את המשכם הישיר והטבעי של הראשונים. הצורך לעסוק באופן מקיף בעולמם של חכמים נגע לשני תחומים מרכזיים שביניהם התקיימה, לדעת אורבך, זיקה הדוקה ומהותית, ושעד למימושם בעיוניו כמעט שלא זכו לתשומת הלב הראויה להם. משני התחומים הללו האחד הוא עולם האמונות והדעות של חז"ל, שלהבנתן ושרטוטן נדרש אורבך תוך שהוא פורש את היריעה הרחבה של אמונות אלו על הרקע הייחודי של הגות ימי הבית השני, המגילות הגנוזות ואף כתבי אבות הכנסייה, ועל רקע מציאות חייהם וגורלם האישי והתמורות ההיסטוריות שהתחוללו בעולמם שלהם ושל בני קהילתם. כל אלו יחד הניבו את החיבור השיטתי המקיף ביותר בתחום זה, *חז"ל: פרקי*

אפרים אלימלך אורבך

אמונות ודעות, אשר הפך למן פרסומו בשנת תשכ"ט לחיבור המוביל בתחומו ובהיקפו (שאף זכה לתרגומים למספר לשונות), עד שכמעט לא נעשו ניסיונות להתמודד עם תכניו ולשכללו, או אף לשכלל חלקים ממנו (הגם שלאחרונה ישנן התחלות חדשות חשובות בתחום זה, ועל אף שעלו מן החיבור עוד בעיניו של מחברו בעיות מתודיות ותוכניות לא מבוטלות). ההישג וההשפעה ההיסטוריים-תרבותיים שנודעו לחיבור זה היו ללא ספק מרחיקי לכת. בשולי עשייתו הגדולה בחקר מחשבת חז"ל ודרכי הנהגתם, תרם אפרים אורבך תרומה עצומה לחקר השיח היהודי-הנוצרי בימי הביניים ובעיקר בעידן חכמי המשנה והתלמוד. בסדרת מאמרים מתמשכת, בעיקר מעל דפי כתב העת למדעי היהדות *תריץ*, פרש אורבך את השיח המתמשך (העקיף) שניהלו החכמים עם אבות הכנסייה ופרשנותם למקרא. תרומתו של אורבך בתחום זה היתה ניכרת לא רק בעצם חדשנותה אלא גם בהקיפה ובהשפעתה המתמשכת.

התחום האחר בעולמם של חז"ל לו נדרש אורבך נגע לעקרונותיה, תולדותיה והתפתחותה של ההלכה הקדומה, בעיקר זו של חכמים. מהלך זה של שרטוט מקורותיה והתפתחותה של ההלכה היו בו מעצם טיבעו זיקות למחלוקות אידאולוגיות מורכבות, אולם אורבך לא נרתע מכך כשלנגד עיניו ניצבו השליחות והאחריות התרבותית-ציבורית להעניק לקהל הרחב תמונה רחבה ופתוחה של שורשי הווייתו התרבותית-ההיסטורית. מהלך זה בא לידי מיצוי בספר *ההלכה, מקורותיה והתפתחותה* (ירושלים, 1984). בחיבור זה, לצד בירורם וסקירתם של מושגי היסוד ההלכתיים וגלגולי התפתחותם, דן אורבך באריכות בדרכי גיבושה של ההלכה ובכוחות ובדמויות שעיצבוה. בשני החיבורים הנזכרים הציע אורבך לראשונה בפני החוקר והקורא המשכיל כאחד תיאורים מקיפים של העולם ההגותי וההלכתי הפורמטיבי של היהדות. שני החיבורים הללו נכתבו מתוך תחושת שליחות ציבורית עילאית ומתוך הדאגה לדמותם של "מדעי היהדות" בעידן העכשווי. לאורן של תחושות אלו יש לראות את יצירתו הפובליציסטית והמסאית הענפה. בעשרות מאמרים וראיונות, שחלקם קובצו לשני מאספים עיקריים, *על יהדות וחינוך*, ירושלים 1967, ועל *צינונות ויהדות: עיונים ומסות*, ירושלים 1985, נתן אורבך דעתו

זכרון לראשונים

להיבטים חברתיים, חינוכיים ומוסריים שעמדו במרכז הווייתה של החברה בישראל, למן יחסי דת ומדינה, דמותם של מדעי היהדות בדורנו, ועד לשאלות שנגעו להגשמתה של הציונות והיבטיה ההומניסטיים של ההלכה.

עודד עיר-שי, האוניברסיטה העברית בירושלים

המאמרים הכלולים במדור זה הם:

"בקשת האמת כחובה דתית", מתוך *המקרא ואנחנו*, בעריכת אוריאל סימון, מחברות לספרות תשל"ט, עמ' 27-13. אנו מודים להוצאת דביר על הרשות להדפיס כאן מאמר זה.

"דרכים חדשות במדע המקרא", יצא במקורו בגרמנית בכרך מס' 82, 1938, של *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, ונדפס בתרגום העברי שלפנינו באוסף המאמרים של אורבך *מחקרים במדעי היהדות*, בעריכת משה דוד ויונה פרנקל, כרך ב', הוצאת מגנס, ירושלים תשנ"ח, עמ' 682-675. "בענין מאמר 'תקנות הגאונים'", נדפס לראשונה בכתב העת *הדרום* כו, תשכ"ח, ונדפס שוב בכרך ב' של *מחקרים במדעי היהדות*, עמ' 770-768.

"מדעי היהדות בימינו – מעמד ובעיות", נדפס לראשונה בדברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות א', תשל"ז, ונדפס מחדש בכרך ב' של *מחקרים במדעי היהדות*, עמ' 797-781. אנו מודים להוצאת מגנס על הרשות להדפיס מאמרים אלה, ולגב' חנה אורבך על הרשות להדפיס מחדש את מאמריו של בעלה. אנו גם מודים לגב' אורבך על ששלחה לנו את התמונה המופיעה כאן.